

ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՉԱՅՆԵՂ ՇՓԱԿԱՆ Վ (V)-Ն
(ապաժամանակյա և տարաժամանակյա հայեցակերպեր)

ՎԱՐԴԱՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Պատմահամեմատական հայերենագիտության մեջ հին հայերենի վ (v)-ի համար վերականգնվում են *u, *u, *p և *ksu նախաձևերը: Ըստ էության՝ վերականգնվում է երկու հնչույթային նախաձև, եթե նկատի ունենանք, որ համեմատական հնդեվրոպաբանության մեջ ընդունված պատկերացման համաձայն *u-ն և *u-ն միևնույն հնչույթի դիրքային տարբերակներն են, և մեկ հնչյունակապակցական: Ինչպես վերոհիշյալ նախաձևերի հետ վ (v)-ի քանակական հարաբերակցությունը, այնպես էլ *u/*u-ի ծագումնաբանական առնչությունները հ.-ե. այլ լեզուների շրթնատամնային [v]-երի հետ՝ մի կողմից, ու հին լեզուներից (հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական) կատարված փոխառություններում վ (v)-ի համապատասխանների տիպաբանական համարժեքները՝ մյուս կողմից, ցույց են տալիս, որ հյ. վ (v)-ի բուն նախաձևը եղել է հ.-ե. երկշրթնային *u կիսաձայնը: Մյուս նախաձևերի հետ վ (v)-ի առնչությունները համեմատաբար ուշ երևույթներ են և առավելապես պայմանավորված են հնչյունափոխական տարբեր գործընթացներով:

Բանալի բառեր – շփական ձայնեղ, տարաժամանակյա հայեցակետ, կիսաձայն, երկշրթնային ձայնորդ, դիրքային տարբերակ, տիպաբանական մոտեցում, հերթազայություն

Պատմահամեմատական հայերենագիտության մեջ հնդեվրոպական ծագում է վերագրվում վ (v) ունեցող ոչ մեծ թվով բառերի: Ըստ այդմ՝ կարող են առանձնացվել հետևյալ նախաձևերը.

Վ < *u (/ *w) (7), *u (5), *p (2/3), *ksu (2)- (17)¹:

Այդ համապատասխանություններն արտացոլվում են հետևյալ բառերում: Հմնտ.

Վ < *u. ճիվ, ճվալ (< *gē-u-), շիվ, շվաց (< *kuiu- ?), վայ «վա իս, ավա դ» (< *uai-), վայեմ «ողբալ, կոճել» (< *uai-ie- ?), ջով «ծիլ» (< *iou-), հով, -ոյ (< *pou-), հովի-ւ, -աց (< *oui-pā).

Վ < *u. բով, -եմ (< *b^ho-u-), կով, -ու (< *g^hou-), թովեմ «հրապուրել, կախարդել» (< *tou / [*teu])², յով «շատ, բազում» (< *pol-ou-), որով-այն

¹ Վիճակագրությունն ըստ՝ Գ. Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 111-157:

² Հ. Աճառյանն այս արմատի հետ է կապում թոթով «թլվատ, կակագ» բառը՝ որպես թով- արմատի կրկնությամբ կազմված բարդություն՝ հ.-ե. *stu- «ընդհատ-ընդհատ խօսիլ» նախաձևից (տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. II, Եր., 1973, էջ 193), բայց Գ. Ջահուկյանն այդ ստուգաբանությունը հավանա-

«վոր» (< **orou*-)³.

Վ < **p*. բրբռ. *լովագ* «ձեռքի ափ, թաթ» (< **lop*-), *վեր*, -ոյ «վերևը, վերի մասը» (< **upero*-)⁴, (*h*) *վեր* «դեպի վեր» (< **uper*).

Վ < **ksu*. *վաթուն* (< **վացուն* < **ksu*^h*ks-komtə*), *վեց* (< **ksueks*):

Վերոհիշյալ համապատասխանությունները հիմք են տալիս անելու որոշ դիտարկումներ: Մասնավորապես.

1) Եթե մինչև նախորդ դարի 20-ական թթ. համեմատաբանները հ.-ե. նախալեզվում վերականգնում էին շրթնատամնային ձայնեղ շփական **v*, ապա առնվազն նույն դարի կեսերից հնդեվրոպաբանության մեջ այդ հնչույթի մասին պատկերացումները վերանայվեցին, և նախալեզվի հնչույթային համակարգում նրան փոխարինեց երկշրթնային կիսաձայն **u* (/ **w*)-ն, որի ձայնավորական դիրքային տարբերակն է **u*-ն: Ըստ ամենայնի՝ նախալեզվում **v* վերականգնելու նախադրյալ է եղել հ.-ե. հին լեզուների մեծ մասում շրթնատամնային *v*-ի կամ առնվազն դրան համապատասխանող խուլ շփական հնչույթի (*f*, *F*) առկայությունը, այլ ոչ թե երկշրթնային *w*-ի⁵: Այդ առումով բացառություն էին թոխարական Ա և գերմանական ու իրանական հին լեզուները, որոնք *v*-ի դիրքում ունեին երկշրթնային կիսաձայն հնչույթ (հմմտ. **ueid*/**uoid*- «տեսնել, գիտենալ». գոթ. *wait*, թոխ. Ա *wit* «համաձայնվել», բայց՝ հն հնդկ. *véda* «գիտենալ»,- **uek*^h- «ձայն» > հն վրն գրմ. *gi-wahan* «մտածել, խորհել»,- **uik*^h*os* «գայլ». գոթ. *wulfs*, բայց՝ սնսկ. *vřkah* «գայլ», հն սլավ. *vlíkŭ* (вѣкъ), լիտվ. *vilkas*,- **kuon*- / **kun*- «շուն»⁶. ավ. *sūnō*, թոխ. Ա և Բ *ku*, գոթ. *hunds*, հն վրն գրմ. *hunt* և այլն): Ըստ Ա. Մավչենկոյի՝ հ.-ե. հին լեզուների շրթնատամնային *v*-ի՝ հ.-ե. երկշրթնային **u* (/ **w*)-ից սերելու հիմնավորում է այն երևույթը, որ *v*-ին հաջորդող ձայնավորի ընկնելու դեպքում *v*-ն վերածվում է *u* ձայնա-

կան չի համարում (տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան (այսուհետև՝ շՄԲ), Եր., 2010, էջ 270):

³ Նշվածներից մի մասում այն **ou* երկբարբառի բաղադրիչ է (հմմտ. **g*^h*ou*-, **tu*-, **pol-ou*-, **orou*-):

⁴ Այս նախաձևն առաջարկել է Ս. Բուզգեն, և պաշտպանել է Հ. Պեդերսընը: Հ. Հյուբշմանն առաջարկել է **vers*- նախաձևը (տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հայերենի քերականություն, Եր., 2003, էջ 495): Հ. Պեդերսընը մերժում է Հ. Հյուբշմանի տեսակետը, որովհետև, նրա կարծիքով, հ.-ե. **rs*-ն «հայ. ռի, եւ ո չ ղի պիտի տառաշրջեր» (տե՛ս Հ. Պեդերսըն, Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմութեան, Վիեննա, 1904, էջ 1): Հ. Աճառյանը ևս ընդունելի է համարել Բուզգենի առաջարկությունը: Նրա կարծիքով՝ «Հնիս. *uper*- դարձել է նախահայ. **nu**l**er*, որից *վեր*» (տե՛ս Հ. Աճառյան, շՄԲ, հ. IV, Եր., 1979, էջ 330-331):

⁵ Տե՛ս Օ. Семереньи, Введение в сравнительное языкознание. М., 1980, с. 55, А. Н. Савченко, Сравнительная грамматика индоевропейских языков. М., 1974, էջ 85:

⁶ Ըստ Թ. Գամկրելիձեի և Վլաչ. Իվանովի հայեցակարգի՝ **k*^h*uon*- / **k*^h*un*- (տե՛ս Թ. Գ. Гамкредидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы. т. II, Тбилиси, 1984, էջ 589-590):

⁷ «Շուն» նշանակող օրինակներում *u*/*ū*-ն ներկայացնում է հ.-ե. **u*-ի ձայնավորական տարբերակը (տե՛ս Ա. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., 1938, էջ 142-143: ձմտ. նաև՝ Կ. Г. Красухин, Введение в индоевропейское языкознание. М., 2004, էջ 69-70):

վորի⁸ (հմմտ. **uek*^h- > սնսկ. *vāc* «ձայն, խոսք», *vācāmi* «խոսում եմ», բայց՝ *uktāh* «ասված» (կրավոր. դերբ.), **pleu-* «լողալ» > սնսկ. *plávate* «լողում է», բայց՝ *plutāh* «լողացող, ողողված», հուն. *πλέ(φ)ει* «լողում է», բայց՝ *πλεῦσομαι* «կլողամ», հն սլավ. *πλοεѣѥ* «լողում է», բայց՝ *плогъѥ* «ես լողացի»): Հունարենում և հին սլավոներենում *u-*ն երկբարբառի բաղադրիչ է (հմմտ. *eu* [eu], *ou* [ou]):

2) Եթե **u* > *ɨ*, **u* > *ɨ* համապատասխանություններն ընդհանուր առմամբ խնդրահարույց չեն, ապա նույնը դժվար է ասել մյուսների դեպքում: Մասնավորապես.

Ա) Որքան էլ հ.-ե. **p* > հյ. *ɨ* (v) հնչյունական անցումն օրինաչափ չէ (չենք կարող խոսել այդպիսի հնչյունական օրենքի մասին), այնուամենայնիվ **lop-* > *լովազ* համապատասխանությունը հենց այդպիսի անցման վկայություն է: *Լովազ* ձևը կա Ակնի բարբառում: Այլ բարբառներում կան *լուիփ* (Մուշ), *լաիփ*, *ալալ* (Ոզմ), *լլալ* (Մուշ, ՆԲ, Վան) տարբերակային ձևերը: Հ.-ե. ցեղակիցներից են. հն սլավ. *lapa*, ու. *lana*, գոթ. *lofa* «թաթ», լիտվ. *lepeta*, հն վրն գրմ. *laffa*, քրդ. *lapk*, իռլնդ. *lue* «ղեկ» և այլն⁹: *Լովազ* բառը կամ նրա տարբերակները (*լուիփ* և այլն) չունեն *n* չ գրաբարյան հայերենի և *n* չ էլ ստուգաբանական բառարանները¹⁰: Մա նշանակում է, որ այն չի եղել առնվազն Արարատյան նահանգի խոսակցական տարբերակում, որը Վասպուրականի խոսակցական տարբերակի հետ հին գրական հայերենի հիմքում ընկած երկու հիմնական բարբառներից (խոսվածքներից) է: Դատելով ցեղակից լեզուների ձևերից՝ առավել հավանական է, որ բարբառային հին ձևերից մեկը Մշո բարբառում պահպանված *լուիփ* (*lup^h*)-ն է, թերևս՝ *լաիփ*-ի (Ոզմ) հետ: Ըստ այդմ՝ *լովազի* «լով-» հիմնական ձևույթը *լուիփ* (*lup^h*)-ի բարբառային հնչյունափոխությունն է: Վերջնային *-ազ* բաղադրիչն, ըստ ամենայնի, ունի իրանական ծագում: Այն *լուիփ*ին ավելացել է Ակնի բարբառում՝ տալով **լուիփազ* բաղադրյալ կազմությունը¹¹: Այնուհետև տեղի է ունեցել *-ուիփ-* [*up^h*] > *-ուլ-* [*ov*] հնչյունական անցում և բառն ստացել է *լովազ* ձևը: Չայնավորների ամենատարբեր հնչյունափոխությունները սովորական երևույթ են բարբառներում, ուստի անհրաժեշտ չենք համարում կենտրոնանալ նշված բառում *ու* (u) > *ո* (o) անցման

⁸ Տե՛ս **Ա. Н. Савченко**, նշվ. աշխ., էջ 85-86:

⁹ Տե՛ս **Հ. Աճառեան**, Հայերեն գաւառական բառարան // Էմիլեան ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Մոսկվա, 1913, էջ 439-440:

¹⁰ Հմմտ. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. I (Ա-Կ), Եր., 1979, Առձեռն բառարան հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ԱԲՀԼ), Անթիլիաս, 1988, **Հ. Աճառեան**, ՀԱԲ, հ. I-IV, Եր., 1971-1979, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, Եր., 2010:

¹¹ Հմմտ. *-ազ* բաղադրիչը *նոխազ* «արու այծ», *նաւազ* «նավավար» բառերի կազմում: Երկու բառերն էլ իրանական փոխառություն են. *նոխ-ազ*. պրսկ. *nuhāz* «արու այծ որ հոտին է առաջնորդում», «պիլ. **naxv-āz*, հինը **naxv-āza* «առաջից առաջնորդող» (նախ+ազ)» (տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, Հայերենի քերականություն, Եր., 2003, էջ 207, **Հ. Աճառեան**, ՀԱԲ, հ. III, Եր., 1977, էջ 463, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 571): *Նաւազ*. ավ. *navāza* «նաւազ, նավավար» (տե՛ս **Հ. Հյուբշման**, նշվ. աշխ., էջ 201, **Հ. Աճառեան**, ՀԱԲ, հ. III, էջ 433, **Գ. Ջահուկյան**, ՀՄԲ, էջ 563):

վրա: Առավել հետաքրքրական է *փ* (p^b) > *վ* (v) հնչյունափոխությունը, որը նույնպես հաճախադեպ չէ: Ըստ իս, տվյալ դեպքում հ.-ե. նախաձևից մինչև Ակնի բարբառ տեղի է ունեցել «* $p^{(h)}$ » նախահյ. **փ* (p^b) > բրբռ. *վ* (v)» հնչյունափոխական գործընթացը: Φ > *վ* հնչյունական անցումը կարող էր միջնորդավորված լինել *փ*(p^b) > *հ* (h) միջանկյալ աստիճանով: Դրա վկայությունն է *հ* (h) // *վ* (v) հերթագայությունը բուն գրաբարյան բառաձևերի միջև (հմմտ. *գոհ* // *գով*-(ել), *գով*-(աբանեմ)): Ինչ վերաբերում է «գրաբար → բարբառային ձև» անցումներին, ապա բարբառային տաբերակներում բառասկզբի *վ* (v)-ն կարող էր լինել ինչպես *հ*(h) > *վ*(v) (հմմտ. *հորթ* > *վորթ*), այնպես էլ *n* [o] > [վn/vo] (հմմտ. *որթ* > [վորթ]) հնչյունափոխության արդյունք, որը կարող էր տեղի ունենալ արդեն միջինհայերենյան փուլից սկսած (հմմտ. *հորթ* // *որթ* «կովի կամ եղնիկի ձագ» – *վորթիկ* (Վան), *վրժրթ* (Ղրբ.), *վորթիկ* «հորթ» (Արտ. բրբռ. Գառնիի խոսվածք)): Գրաբարյան *որթ* [ort^h] տարբերակից *վ*(v)-ով ձևերը կարող էին զարգանալ բառասկզբի դիրքում *n* [o]-ի երկհնչյունացման արդյունքում (հմմտ. [vo]): Բարբառային *ալալ* ձևը, ըստ ամենայնի, առաջացել է *լալի*-ից՝ նախ *լա* (la) > *ալ* (al) դրափոխության, ապա՝ *լ* (l) ձայնորդի ազդեցությամբ *փ* (p^b) > *ալ* (p) առնմանության արդյունք է:

Բ) Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ *վեր* «վերևը, վերի մասը», (ի) *վեր* «դեպի վեր» բառերի (իրականում՝ միևնույն բառարմատի) *վ* (v)-ի հ.-ե. համարժեքն է **upero-* -ի **up-* հնչյունախումբը: Ինչպես արդեն տեսանք, չ. Աճառյանը **upero-* -ի և *վեր*-ի միջև հնարավոր է համարել նախագրային հայերենի **ուլեր* միջանկյալ աստիճանը, որից հետևում է, որ հյ. *վեր* ձևում սկզբի *ու*-ն ընկել է և կիսաձայն *ւ* (u)-ն ձայնավորին նախորդող դիրքում անցել է բաղաձայն (ձայնեղ) *վ*-ի: Մեր կարծիքով, հին հայերենի *ու*-ն եղել է երկբարբառակերպ (այն է՝ «*ու* = *n* + *ւ* (/օւ = օ + *ւ*)»)¹², այլ ոչ թե՛ պարզ ձայնավոր: Ըստ այդմ՝ տեղի է ունեցել հ.-ե. **up* > հյ. *ու* (օւ), հետևաբար՝ հ.-ե. **p* > հյ. *ւ* (ւ) անցում: Հմմտ. նաև. **opto* > հյ. *ուլթ*, **sipito* > հյ. *հիլթ*, **op-no-* > հյ. *աւն* «սեփականատեր», **oui-pā* > հյ. *հովիւ-ւ*, **ksāpo-* > հյ. *գաւ*-(ոյ), **gōnāpti-* > հյ. *ծանաւթ*, **septiŋ-* > հյ. *եւթն* (*եաւթն*), **skhi-p* > հյ. *շիւ* և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, նշված համապատասխանություններում ոչ միայն ձայնավորներն են տարբեր, այլև առանձին դեպքերում հ.-ե. **p* (> *ւ*)-ն ոչ միայն նախորդող ձայնավորի հետ չի վերաբերում միևնույն ձևային (հմմտ. **oui-pā* (> հյ. *հովիւ-ւ*), **skhi-p* (> հյ. *շիւ-ւ*)), այլև նախորդ ձայնավորի հետ վանկ չի կազմում (հմմտ. **o-ui-pā*): Հետևաբար հյ. *ւ* (u)-ի համարժեքը միայն հ.-ե. **p*-ն է, այլ ոչ թե՛ «ձայնավոր + *p*» հնչյունական հաջորդականությունը: Ըստ այդմ, նախագր. հյ. ձևն էր ոչ թե **ուլեր* (**ouuer*), այլ՝ **ուլեր* (/ **ouuer*), որի կազմում երկու ձայնավորի միջև հայտնված կիսաձայն *ւ* (u)-ն անցել է հաջորդ վանկին՝ **o-uer* (/ **n-ւեր*) և արտաբերվել է իբրև բաղաձայն *վ*

¹² Տե՛ս Վ. Պետրոսյան, Հին հայերենի ձայնավորական համակարգի ծագումը և հնչաբանական արժեքայնությունը // ԲԵՀ. Հայագիտություն, 2017, թիվ 2, էջ 48-50:

[v]՝ *[o-ver]/(*[oվեր]):

Դժվար բացատրելի է *ու* (օս) երկբարբառակերպի *ո* (օ)-ի խնդիրը: Հնարավոր է՝ *ո* (օ)-ն, գրկվելով *ւ* (ս)-ից՝ որպես երկբարբառային հենարանից, ընկել է: Իհարկե, այս բացատրությունը միանշանակ չէ, և հարցը լրացուցիչ ուսումնասիրության կարիք ունի: Մեզ համար մեկ բան աներկբա է. *վեր* (ver) բառարմատի *վ* (v)-ն սերում է հ.-ե. **p*-ից՝ **p* > նախագր. հյ. **ւ* (ս) > գրբ. հյ. *վ* (v) անցումով, այլ ոչ թե **up* հնչյունական հաջորդականությունից:

3) *Վեց* և *վաթսուն* բառերի դեպքում գործ ունենք միևնույն արմատի ձայնդարձի տարբեր աստիճանների հետ՝ *վեց* (որակական) // **վաց* (> *վաթ*) (քանակական): Որակական աստիճանը պահպանված է նաև *վեշտասան* «տասնվեց» ձևում: Ա. Մեյեն, ըստ ամենայնի հիմք ընդունելով *վեցի* համար վերականգնվող հ.-ե. **ksuēks* / **suēks*/ նախաձևը՝ նախագրային փուլում *վաթսունի* համար ենթադրել է **վեթսուն* ձևը, որի *ե*-ն *ա*-ի է վերածվել հաջորդող *ու*-ի ազդեցությամբ¹³: Հայերենի բարբառները, սակայն, *ե*-ով ձև չունեն, այլ միայն՝ *ա*-ով: Ինչ վերաբերում է **g* – *թ* առնչությանը, բարբառներն ունեն *վացուն* (Սլմ., Սուչ.), *վացուն* (Ազլ., Ախց., Կր., Մրդ., Ռ.), *վաձձուն* (Պլ.), *վաձձուն* (ՀՃ.), *վաձձուն* (Խրբ.), *վաձուն* (Գոր., Ղրբ.), *վութցուն* (Սվեդ.), *վաթցուն* (Հմշ., Ննխ.), *վատսուն*, *վածուն* (Մշ.) ձևերը¹⁴, որոնց՝ 1) *g*, *gg*, *ծ*, *ձձ*, *ձձ*՝ հնչյունները և հնչյունական հաջորդականությունները ներկայացնում են հպաշփականների տարբեր հնչույթային կարգերի՝ ոչ շնչեղ և շնչեղ, տարբեր դասերը (աստիճանները)՝ ձայնեղ և խուլ, 2) *թց*-ի *թ*-ն և *ուց*-ի, *ուս*-ի *ս*-ն ներկայացնում են ատամնային հպականների շնչեղ և ոչ շնչեղ խուլերի դասերը, որոնք, հնչյունական միջավայրով պայմանավորված, կարող են փոխարինել մեկը մյուսին, 3) *ա*-ն, *ծ* -ն և *ս*-ն միմյանց հետ հերթագայվող հնչյուններ էին դեռևս գրաբարյան փուլում (հմմտ. *սասանել* – *ծածանել* – *տատանել*): Եթե չլինեք գրաբարյան *վաթսուն* ձևը, կարող էինք ասել, որ *վեց* > *վաց* (ուն) անցումը հետգրաբարյան երևույթ է, որը տեղի է ունեցել արդի բարբառների ձևավորման շրջանում, սակայն գրաբարյան *վաթսունի* առկայությունը հիմք է տալիս ասելու, որ, ընդհակառակը, այդ անցումը տեղի է ունեցել նախագրաբարյան հայերենի փուլում:

Ոչ պակաս ուշագրավ է բաղադրյալ կազմությամբ թվականների կառուցվածքային տիպաբանությունը: Կազմության ընդհանրություններ կան ինչպես 11-19, այնպես էլ տասնավորներ (քսան, երեսուն, քառասուն ևն) նշանակող գրաբարյան ձևերի միջև՝ մի կողմից և, օրինակ, գոթերենի, հին սլավոներենի, արդի ռուսերենի ձևերի միջև՝ մյուս կողմից: Հմմտ. գրբ. հյ. *չորեքտասան* (չոր(ե)ք + տաս(ա)ն) «տասնչորս», գոթ. *fidwortaihun* (*fidwor* (չորս) + *taihun* (տասն)) (հյգ. հլ.) «տասնչորս»,

¹³ Տե՛ս Ն. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. III, էջ 294:

¹⁴ Բարբառային օրինակները տե՛ս նույն տեղը:

հն սլավ. *четыре на десѧте* [chetyre na desjat'e] (բոց. չորս(ը) տասի վրա), գրբ. հյ. *հնգետասան* (հնգե + տասան) «տասնհինգ», գրթ. *fimftaihun* (*fimf* (հինգ) + *taihun* (տասն)) (տր. հլ.) «տասնհինգ», հն սլավ. *пѧтъ на десѧте* [pjat' na desjat'e] (բոց. *հինգ(ը) տասի վրա*) և այլն: Տասնավորներ նշանակող թվականների դեպքում ևս առաջին տեղում միավոր ցույց տվող բաղադրիչն է, երկրորդ տեղում՝ *տասը* նշանակողը, որը հայերենում «սուն»-ն է: Հմմտ. գրբ. հյ. *քառասուն* (*քառ-* / (չոր-ք) (< հ.-ե. **k^uetiores*) + (ս) + սուն (< հ.-ե. **kōmtā*)) (բոց. չորս տասնյակ), գրթ. *fidwor tigjus* (հյգ. հլ.), հն սլավ. *четыре десѧте* [chetyre desjat'e], գրբ. հյ. *վաթսուն* (վաթ- (< վեց) + սուն) (բոց. վեց տասնյակ), գրթ. *saihs tigjus* (տր. հլ.), հն սլավ. *шестъ десѧтъ* [shest' desjat'] և այլն¹⁵:

Բաղաձայնական հերթագայության երկու ուշագրավ դրսևորում է առկա *վեց* ձևույթի *վեչ-* (*վեչ*տասան) և *վաթ-* (< **վեթ-*) (*վաթ*սուն) ձևակերպում: Համաժամանակյա հայեցակերպում այստեղ գործ ունենք ձևահնչույթաբանական հերթագայության (հմմտ. *g(c') // շ(ճ) // թ (տ')*), հետևաբար նաև ձևահնչույթի հետ՝ որպես մակարդակային նոր իրողության¹⁶: Այն է՝ <g/շ/թ> (<c'/ճ/t'>):

Յ // շ, g // թ հերթագայությունները խնդրահարույց են տարածամանակյա հայեցակերպում: Գրաբարյան հայերենի *վեց* և *վեչ-* ձևերի համար Ա. Մեյեն ենթադրել է ավելի հին **վեչ* (**več'*) ձևը՝ *չ > g, չ > շ* անցումներով¹⁷: Այսինքն՝ շնչեղ խուլ շչական հպաշփականը մի դեպքում անցնում է շնչեղ խուլ սուլական հպաշփականի (*չ > g*), մյուս դեպքում՝ ոչ շնչեղ խուլ շչական շփականի (*չ > շ*): Այլ կերպ ասած՝ առաջին դեպքում տեղի է ունենում շչականության հատկանիշի փոխարինում սուլականության հատկանիշով, երկրորդ դեպքում՝ շնչեղության և կիսահպականության հատկանիշների կորուստ: Այս մեկնաբանության մեջ բաց է մնում, սակայն, *թ (տ')*-ի հարցը: Հետևաբար Ա. Մեյեի տեսակետը լրացուցիչ հիմնավորման կարիք ունի:

Է. Աղայանը նշված հերթագայությունները համարում է դիրքային¹⁸: Եթե **չ > շ* հերթագայությունը բացատրենք ոչ շնչեղ խուլ հպական *տ(t)*-ին նախորդող դիրքով՝ **վեչտասան > վեչտասան*, ուր *չ*-ն կարող էր *շ*-ի վերածվել *տ(t)*-ի առնմանական ազդեցությամբ (շնչեղության կորուստ), ապա հնչաշղթայից դուրս նույն բացատրությունը հնարավոր չէ **չ > g* անցման համար:

4) Վ (v) ունեցող երեք բառի հ.-ե. նախածները վերականգնվում են միայն ձևույթային տարբերակով (հմմտ. *խորով* (< **khor-*), *հողով* (<

¹⁵ Գործերենի և հին սլավոներենի օրինակներն ըստ **М. М. Гухман**, Готский язык. М., 1958, էջ 116-117, **А. М. Селищев**, Старославянский язык. М., 1952, էջ 140-144, **А. Вайан**, Руководство по старославянскому языку. М., 1952, էջ 184-191, **Г. А. Хамбургаев**, Старославянский язык. М., 1974, էջ 250-251, **А. И. Горшков**, Старославянский язык. М., 1974, էջ 156-157:

¹⁶ Տե՛ս **Վ. Պետրոսյան**, Ձևահնչույթի և ձևահնչույթաբանության լեզվաբանական կարգավիճակը // Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2009, թիվ 3, էջ 96-105:

¹⁷ Տե՛ս **А. Meillet**, Les dialectes indo-européens. Paris, 1950, էջ 86:

¹⁸ Տե՛ս **Է. Բ. Աղայան**, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1964, էջ 325-326:

k^uol-*), *n(i)* (< **k^uo-*)), որոնց մաս չի կազմում *լ* (*v*)-ն: Եթե *յոլով*-ի նախաձևի (pol-ou-*) համաբանությամբ *հոլով* և *խորով* բառերի *-ով*-ի համար կարելի է ենթադրել **-ou* երկբարբառային նախաձև, հետևաբար *լ* (*v*)-ի համար էլ **-u* նախաձև, ապա նույնը հնարավոր չէ ասել *ով* հարցական դերանվան *լ* (*v*)-ի համար: Ո՞վ դերանվան հոլովական հարացույցը հիմք ընդունելու դեպքում կարող ենք ասել, որ նրա *լ* (*v*) բաղադրիչը եզ. տր. և բցո. հոլովաձևերում հերթագայվում է *ւ* (*u/w*)-ի հետ (հմմտ. *n ul* (S.), *juilt* (F.)): Այդպիսի հերթագայությունն ակնհայտ է եզ. հյգ. ձևի հետ համեմատությունից, որում *ւ* (*u/w*)-ի փոխարեն առկա է *լ* (*v*)՝ *qn ul*:

Հ.-ե. ցեղակից ձևերը, որոնք սերել են **-i*, **-e* կամ **-o* հիմքով նախաձևերից (հմմտ. **k^ui-*, **k^ue-*, **k^uo-*), հատկապես առաջին երկուսից, իրենց կազմում հյ. *լ* (*v*)-ի գուգահեռներ չունեն (հմմտ. հուն. *τίς, τί* «ով», լատ. *quis, quid*, իեթ. *kwis, kwid* (< **k^ui-*), հն հնդկ. *kasya*, ավ. *kahyā* և *śahyā* «ո՞ւմ (/кого ?)», հոմ. հուն. *τέο*, աստ. *τέυ*, լատ. *cuius*, գոթ. *hwis*, հն վրն գրմ. *hwes*, հն պավ. *česo* (*ue-co* «ինչի՞» (/чего ?) /սեռ. հլ./) (< **k^ue-*), գոթ. *hwas, hwa*, լիտվ. *kàs*, լատ. *quod* (չեզ. սեռ.) (< **k^uo-*)¹⁹:

Վերոշարադրյալը հիմք է տալիս ասելու, որ *n(i)* հարցական դերանվան *լ* (*v*)-ն հայկական հավելում է: Ըստ ամենայնի՝ նախալեզվի սկզբնային **k^u*-ն ընկել է հայերենում: Դա հազվադեպ հանդիպող երեվոյթ է, այն էլ միայն հարաբերական դերանվան ձևերում (հմմտ. հուն. *ὅς, ἧ, ὄ*, փռյգ. *ios*): Այդ իրողությունը ևս հայերենի *n(i)* հարցական դերանվան կառուցվածքային յուրահատկության ցուցիչ կարող է համարվել:

Հին հայերենի *լ* (*v*)-ի մինչև այժմ կատարված քննությունը հիմք է տալիս ասելու, որ նրա բուն նախաձևը հ.-ե. կիսաձայն **u* (/ **w*)-ն է՝ իր ձայնավորական դիրքային տարբերակի **u*-ի հետ:

Այժմ հարցը դիտարկենք տիպաբանական տեսանկյունից՝ ըստ հայերենի՝ ոչ հնդեվրոպական և հնդեվրոպական հին լեզուներից կատարած փոխառություններում *լ* (*v*)-ի համարժեք(ներ)ի:

Մեմական լեզուներ > *հայերեն*. *ō* > *ով* (հմմտ. եբր. *kərūb* (> ասոր. *k(ə)rōbā*) > հյ. *քերովբե* «մի հրեշտակադաս»).

Կովկասյան լեզուներ > *հայերեն*. *w* > *լ* (/ *l*) (հմմտ. վրաց. *zawi* «խաղաղություն, համաձայնություն» > *զովող* (*զուող*) «ընկեր, գործակից»)²⁰.

Ուրարտերեն > *հայերեն*. *b* > *լ* (հմմտ. *Biaina* > *Վան* (-այ)), *u* > *լ* (հմմտ. *sue* «լիճ» > *ծով*).

Իրանական լեզուներ > *հայերեն*. *v/w/b/g/γ* > *լ* (հմմտ. ընդհ. իրան.

¹⁹ Տե՛ս **А. Мейе**, Введение , էջ 332-335, **А. Н. Савченко**, նշվ. աշխ., էջ 252, **О. Семереньи**, նշվ. աշխ., էջ 222-225:

²⁰ Հ. Աճառյանը կովկասյան, մասնավորապես քարթվելական լեզուներից փոխառյալ է համարել նաև հյ. *խորովել* և *վաղ* բառերը (տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1940, էջ 212-213), սակայն Գ. Ջահուկյանը որոշակի (կարծում ենք ընդունելի) հիմնավորումներով դրանք դուրս է թողնում կովկասյան փոխառությունների ցանկից (տե՛ս **Գ. Բ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն , էջ 592-594):

dusrav* (duš-srava-*), ավ. *dušsravah-*, մ.ւ. (ւ.Վ.Վ.) *dusrav* «վատահամբավ» > հյ. *դսրավ* «նախատինք», **hravartak*. մ.ւ. *fravartak* «նամակ, գրություն, հրովարտակ» > հյ. *հրովարտակ*, *movpet* (< *mogpet*), պրթ. *mgbyd* (*maybed*), մ.ւ. *moypet*, (ուշ) *movpet* > *մովպետ* (< *մոգպետ*) «մոգերի գլխավորը», ընդհ. իրան. **yavaz*. պ. *yōz* > հյ. *հովազ*, ընդհ. իրան. *vagr*. մ.ւ. *b(w)pl* (*baβra*), *babr* (*vavr* < *vayr*) > հյ. *վագր* (-եր), ավ. *vaz-* «գնալ, շարժվել, թռչել», պրթ. *wz-* (*vaz-*) «թռչել» > հյ. *վազ* «ցատկ, արշավ» (վազել), ընդհ. իրան. (**vahā-čārna-*) > *vāčār-*. մ.ւ. *vāčār*, պ. *bāzār* «շուկա» > հյ. *վաճառ*, *վան(-ել)*, ընդհ. իրան. *vaxš*. մ.ւ. *vaxš* «տոկոս», *vaxšitan* «մեծացնել, աճել» > հյ. *վաշխ* (ի) «տոկոս», ընդհ. իրան. *vars*. ավ. *varəsa-*, մ.ւ., սողդ. *vars* «վարս», պ. *gurs* «խոսքայիկ» > հյ. *վարս*, ընդհ. իրան. *višt*. սողդ. **wyšt* «վիշտ, նեղություն», խոտ.-սակ. *āvišta-* «վշտացած, նեղացած» > հյ. *վիշտ*, ընդհ. իրան. *vēm*. ավ. *vaēmā* «քարածերպ, ժայռածերպ», պրթ. *vym* (*vēm*), մ.ւ. *vēm* «վեմ, քար» > հյ. *վեմ* (ի-ա), ընդհ. իրան. *vi-kāy*. ավ. *vīkaya-*, մ.ւ. *vikāy*, պրթ. *wg'h*, պ. *guvāh*²¹ > հյ. *վկայ*, ընդհ. իրան. **vistāhv*. մ.ւ. *vistāxv*, պ. *gustāx* «համարձակ, հանդուգն, լկտի» > հյ. *վստահ*, ընդհ. իրան. *virēp*. պ. *virēb*, *vurēb* «թուր, ծուռ, խոտոր» և այլն). *b/β/f* > *վ* (հմմտ. հն պրսկ. *gaub-*, մ.ւ. *gōβ*, *gufian* «ասել», սողդ. *γωβ-* «գովել» > հյ. *գով*):

Նշված համապատասխանությունները հիմք են հետևյալ դիտարկումների համար:

1) Վ (*v*)-ի հստակ արտացոլումներով հարուստ են միայն իրանական լեզուները: Հայերենի *վ* (*v*)-ն այդ լեզուներում ունի *v*, *w*, *b*, *β*, *f*, *g*, *γ* համարժեքները, որոնցից հաճախադեպ է հատկապես իրան. *v* > հյ. *վ* (*v*) համապատասխանությունը: Այն հանդիպում է իրանական ծագման հինգ տասնյակից ավելի բառերում, գերազանցապես բառակազմի դիրքում, չհաշված արմատի տարբերակներով կազմությունները (հմմտ. *վարձ* (**varj/varz*) – *վարձակ* (**varjāk /varzāk*), *վրէպ* (*virēp*) – *վրիպակ* (**virēpak*) ևն): Մյուս դիրքերում բառամիջի և բառավերջի, հանդիպում է միայն *n* (օ) ձայնավորից հետո (հմմտ. ընդհ. իրան. **hravartak*. մ.ւ. *fravartak* «նամակ, գրություն, հրովարտակ» > հյ. *հրովարտակ*, ընդհ. իրան. **yavaz*. պ. *yōz* > հյ. *հովազ*, ընդհ. իրան. **dusrav* (**duš-srava-*), ավ. *dušsravah-*, մ.ւ. (ւ.Վ.Վ.) *dusrav* «վատահամբավ» > հյ. *դսրավ* «նախատինք»):

2) Իրանական հին լեզուներում *v* // *w* (հմմտ. ավ. *vīkaya-*, մ.ւ. *vikāy*, պրթ. *wg'h* – հյ. *վկայ*, մ.ւ. *vīn* «մի տեսակ երաժշտական գործիք», սողդ. *wyn'* > հյ. *վին* (ի-ա), պրթ. *w(y)d'r* (*vidar*) «անցկացնել», մ.ւ. *vitartan* «անցնել. մեռնել», սողդ. *wytr-* «ուղևորվել, հեռանալ» > հյ. *վտար*(-ել) և այլն) և *v* // *b(/β)* (հմմտ. պրթ. ('b)n's, մ.ւ. *vīnas* «վնաս, մեղք, հանցանք», (մնք.) *wn'h* (*wināh*) – հյ. *վնաս* և այլն) հերթագայությունները վկայում են *v*-ի սկզբնական երկշրթնային (*bilabial* / *двушубный*) բնույթի մասին: Կար-

²¹ Այս բառում նախ տեղի է ունեցել *w-g* դրափոխություն, ապա միջձայնավորական դիրքում հայտնված *w*-ն վերածվել է բաղաձայն *v*-ի:

ծում ենք՝ ասվածի անուղղակի վկայությունն է նաև այն, որ իրանական *v*-ն հայերենում՝ երկու ձայնավորի միջև և բառավերջում՝ ձայնավորից հետո, դառնում է *z* (*w*), այն է՝ երկշրթնային կիսաձայն (հմմտ. մ.պ. *dēvan* «արխիվ», պ. *dīvān* «ատյան, դիվան. երգերի ժողովածու» > հյ. *դիւան*, ավ. *daēva-*, մ.պ. *kārāvan*, պ. *kārvān* > հյ. *կարաւան*, պրթ. *dyw* (*dēv*), մ.պ., պ. *dēv* > հյ. *դէւ*, ընդհ. իրան. **pārāv*. պ. *pārāv* > հյ. *պարաւ* և այլն): Բհարկէ, վերջին իրողությունը բխում է նաև հին հայերենի հնչարտաբերական կանոններից: Ըստ իս, այդ սկզբունքներին է վերաբերում նաև բառամիջում՝ բաղաձայնահաջորդ *n* (o)-ի և մեկ այլ ձայնավորի միջև դիրքում հանդես եկող *z* (*w*)-ը (հմմտ. ընդհ. իրան. *dušvār*. պրթ. *djw'r* (*dišvār*), մ.պ. *dušxvār*, պ. *dušvār* > հյ. *դժուար* (ի-ա), **nivāg*. պ. *nifāy*, *nufāy* > հյ. *նուագ* և այլն)²²: Իրանական *v*-ի երկշրթնային բնույթի և հ.-ե. **u* (**w*) կիսաձայնից սերված լինելու մասին վկայում են նաև իրանագիտության և համեմատական հնդեվրոպաբանության տվյալները²³:

3) Վրացերենից կատարված հին փոխառությունների *v* (*v*) ունեցող միակ օրինակը (հմմտ. *zawi* > *զովոն / զունոն*) վկայում է հոգուտ *v*-ի ձայնորդական ծագման:

4) Ուրարտերենի երկու օրինակներն արտացոլում են բավականին յուրօրինակ իրավիճակ: Այն է.

Ա) *p* (*b*)-ն, *z* (*y*)-ն և *v* (*v*)-ն լծորդակից բաղադրիչներ են՝ իբրև եզակի գործիականի վերջավորություններ (հմմտ. *անձն* (ուղղ.) - *անձին* (սեռ.) - *անձամ-բ* (գրծ.), *սին* (ուղղ.) - *սեան* (սեռ.) - *սեամ-բ* (գրծ.), *ամ* (ուղղ.) - *ամի* (սեռ.) - *ամա-z* (գրծ.), *այգի* (ուղղ.) - *այգույ* (սեռ.) - *այգեա-z* (գրծ.), *գիր* (ուղղ.) - *գրոյ* (սեռ.) - *գրո-վ* (գրծ.), *որդի* (ուղղ.) - *որդույ* (սեռ.) - *որդու-վ* (գրծ.) և այլն): Որոշ բառեր ունեցել են զուգաձև հոլովում, ըստ այդմ՝ գործիականում (եզ. և հոգն.) կարող էին ունենալ *z* (*y*), *v* (*v*) կամ *p* (*b*) վերջը (հմմտ. *կամա-z* և *կամու-վ* «կամքով»՝ *կամք* բառից, *ձեռո-վ-բ-ձեռամ-բ-բ* «ձեռքերով»): *բ* (*b*) // *v* (*v*) հերթագայությունն դրսևորվել է նաև պարզ հնչույթային կիրառությամբ և բառակազմի դիրքում, այլ ոչ թե քերականական գործառնությամբ, ինչպես վերո-

²² Մեր կարծիքով՝ այդ դիրքում հանդիպող հնչույթը երկբարբառակերպ է, որի բաղադրիչներն ունեն որոշակի ինքնուրույնություն, ի տարբերություն բուն երկբարբառի բաղադրիչների, որոնք գուրկ են այդպիսի ինքնուրույնությունից, և երկբարբառը գործառում է իբրև մեկ-միասնական հնչույթ (տե՛ս Վ. Պետրոսյան, Հայկական և հնդեվրոպական երկբարբառային համակարգերը // ՎԷՄ, 2015, թիվ 3, էջ 115-127, **նայնի**՝ Հին հայերենի երկբարբառային կազմութիւնների հնչոթաբանական և հնչիւնաբանական արժէքները // Հայկագեան հայագիտական հանդէս, 2018, թիվ 38, էջ 57-78): Հայերենագիտության մեջ առավել ընդունված տեսակետի համաձայն նշված դիրքում երկգիր *zz* (*oz*)-ով նշանակվողը պարզ հնչույթ է, իսկ ըստ պրոֆ. Է. Աղայանի՝ ձայնորդ (տե՛ս Է. Բ. Աղայան, Գրաբարի քերականություն, էջ 96):

²³ Տե՛ս Բ. Ս. Расторгуева, Древнеиранские языки (авестийский и древнеперсидский) // Языки Азии и Африки, т. II, М., 1978, էջ 20-24, Основы иранского языкознания (среднеиранские языки). М., 1981, էջ 21, 35-36, 172, А. Мейе, Введение ... , էջ 129-148, О. Семере-ньи, նշվ. աշխ., էջ 55:

հիշյալ դեպքերում (հմմտ. *բէժ* // *վէժ* «մեծ» վարագույր»²⁴, *բութէն* «փոքր եղջերու» // *վիթ* «այծյամ, համույր»²⁵): Եթե նկատի ունենանք նաև, որ հին հայերենում բառը չէր կարող սկսվել *ւ* (*u*)-նով, ապա պարզ կլինի, որ բառասկզբի դիրքում կարող էր գործել միայն *բ* (*b*) // *վ* (*v*) հերթագայությունը: Ըստ այդմ էլ՝ *Biaina* > *Վան* (-այ):

Բ) Ի տարբերություն նախորդ կետում դիտարկվածի, պատկերը միանշանակ չէ ուրարտ. *sue* «լիճ» > հյ. *ծուվ* համապատասխանության առնչությամբ: Ուրարտերենի (ցերեքրալ) *ս*-ի համար ենթադրվել է սուլաշչական (սիբիլյանտ) հպաշփական արտաբերություն: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ այն կարող էր մոտ լինել հյ. *ժ* [c]-ին²⁶, Գ. Մելիքիշվիլին և Ի. Դյակոնովը հնարավոր են համարել *ս*-ի *ց* [c'] հնչումը²⁷, իսկ Մ. Խաչիկյանի կարծիքով՝ այդ գիրը գործածվել է երկակի հնչույթային արժեքով. նշանակել է ինչպես սուլական *ց* [c'], այնպես էլ շչական *չ* [č']²⁸: Այսինքն՝ ունեցել է սուլաշչական հնչարտաբերություն: Բիարկե, այս առնչությամբ համոզիչ տեսակետ արտահայտելու համար կպահանջվի խնդրի նոր՝ ավելի համակողմանի քննություն, քան իրականացվել է մինչև այժմ, բայց դա այստեղ մեր նպատակից դուրս է, քանզի սովյալ դեպքում մեզ հետաքրքրողը հյ. *վ* (*v*)-ի ուրարտ. համարժեքի հարցն է: Չբացատրվով *ս*-ի *ց* [c'] արտաբերությունը (*ճ* (ծ) և *չ* [č']) հնչումների հավանականությունն ավելի փոքր ենք գնահատում, հատկապես որ դրանցով օրինակներ վկայված չեն՝ այնուամենայնիվ պիտի նկատել, որ հոգուտ *ժ* [c] հնչման է վկայում նաև ուրարտ. *Տրա(նի)* տեղանվան հյ. *Տուի(-ք)* տառադարձումը: Ինչ վերաբերում է *sue* «լիճ» բառի կազմում *վ* (*v*)-ի ուրարտ. համարժեքի հարցին, ապա, մեր կարծիքով, այդպիսին է *u*-ն: Ըստ ամենայնի, ուրարտերենի *u*-ն ունեցել է ոչ վանկարար երկշրթնային [y] կամ շրթնատամնային [v] հնչում²⁹, իսկ *sue*-ն էլ եղել է ոչ թե եզ. անվանական, այլ սեռական և տրական հոլովների ձևը: Մեզ այդպես մտածելու հիմք են տալիս հետևյալ իրողու-

²⁴ Օրինակն ըստ՝ ՆՀԲ, հ. 1, էջ 487, ԱԲՀԼ, էջ 187, **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, Եր., 1971, էջ 446, **նույնի**, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 335, 338, **Ռ. Ղազարեան**, Գրաբարի բառարան, Անթիլիաս, 2004, էջ 286:

²⁵ Օրինակն ըստ՝ **Գ. Բ. Джаукян**, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, էջ 304: Հմմտ. նաև. ՆՀԲ, հ. 1, էջ 510, ԱԲՀԼ, էջ 195, 762, **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. I, էջ 480, **նույնի**, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 338: Գ. Ջահուկյանը նշում է նաև *բժժայք* // *վիժայք* «հուռույթ, թալիսման» բառային զույգը (նույն տեղում. տե՛ս նաև՝ **Գ. Ջահուկյան**, ՀԱԲ, էջ 128, **Բժիժ** (-/ձ, -այ) գլխաբառը), սակայն մենք ձեռնպահ ենք մնում այդ օրինակի վկայակոչումից, որովհետև վերոհիշյալ բառարաններում այդ առումով բավարար պարզություն չկա (հմմտ. **Հ. Աճառյան**, ՀԱԲ, հ. IV, էջ 339):

²⁶ Տե՛ս **Գ. Բ. Джаукян**, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 431: Իր «Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները» գրքում նա հնարավոր է համարել *ս*-ի նաև *ճ* (ծ) արտաբերությունը (տե՛ս **Գ. Բ. Джаукян**, Урартский и индоевропейские языки. Ер., 1963, էջ 12-13):

²⁷ Տե՛ս **Գ. А. Меликишвили**, Урартский язык. М., 1964, с. 22, **И. М. Дьяконов**, Языки древней Передней Азии. М., 1967, էջ 125-129:

²⁸ Տե՛ս **М. Л. Хачикян**, Хурритский и урартский языки, Ер., 1985, էջ 39-40:

²⁹ Հմմտ. **М. Л. Хачикян**, նշվ. աշխ., էջ 37-38: Ի. Դյակոնովը հնարավոր է համարել ուրարտ. *-ue*-ի [-wə] հնչումը (տե՛ս **И. М. Дьяконов**, նշվ. աշխ., էջ 123):

թյունները. 1) ուրարտ. եզ. թ. սեռ. հլ. վերջավորությունն էր *-i*, որը հաճախ փոխարինվել է *-e*-ով, այսինքն՝ գործել է *-i/-e* հերթագայություն. ընդ որում, *i* և *e* հերթագայությունն ունեցել է ոչ միայն քերականական արժեք (միևնույն ձևային ձևակերպում էին), այլև հնչյութաբանական. Հերթագայվել են որպես պարզ հնչյութներ, առանց քերականական նշանակության, 2) *-i*, *-e*, *-u* վերջով հիմքերի տր. հլ.-ի բնութագրական վերջավորությունն էր *-e*-ն, ընդ որում՝ եզ. տր.-ում ևս դրսևորվել է *-i/-e* տատանումը, 3) հզն. թ. *-i*-ից և *-e*-ից առաջ սեռականն ունեցել է *-u*, այսինքն՝ հնգ. սեռ.-ի վերջն էր *-ui/-ue*³⁰: Այդ երևույթը հիմք է տվել ենթադրելու ուրարտերենի *-i*-ի և *-e*-ի հնչյունական մերձավորություն³¹:

Իհարկե, ասվածին զուգահեռ չպիտի անտեսել նաև հյ. ծով-ի ստուգաբանության փորձը հնդեվրոպաբանական հիմքի վրա, որի հաստատումը կարող է հեռուն գնացող և ավելի արմատական եզրահանգումների դուռ բացել: Մասնավորապես, Գ. Ջահուկյանն իր ստուգաբանական բառարանում, որը նրա վերջին գիտական խոսքն է, չի բացառել *ծով* բառի ծագումը հ.-ե. **g'ob-* «ծով» նախաձևից, որը վերականգնվում է, օրինակ, հիթլ. *go*, հիպ. *kaf* «ծով» նշանակող բառերի համար (թերևս կարելի է ավելացնել նաև հուն. *ζάω* «ծով»), հնարավոր համարելով այդ նախաձևի առնչությունն ուրարտ. *šue* «ծով, լիճ» բառի հետ³²: Ուշագրավ է, որ համեմատական հնդեվրոպաբանության մեջ չկա «ծով» նշանակությամբ բառերի համար վերականգնվող ընդհանուր նախաձև՝ այնքան որ իմաստով և հնչյութային կազմով միմյանցից տարբեր են հ.-ե. լեզուներում առկա ձևերը³³:

Հազիվ թե վերոհիշյալ բոլոր զուգահեռները լինեն պատահականության արդյունք: Իսկ դրանց ծագումնաբանական կապն ընդունելու դեպքում կունենանք ևս մեկ փաստարկ էթե ոչ հայերենի և ուրարտերեն կոչվող լեզվի, ապա առնվազն հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հետ ուրարտերենի ծագումնաբանական առնչությունների մասին, որն էլ դեռևս 1963-ին ցույց է տվել Գ. Ջահուկյանն իր «Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները» գրքում³⁴:

³⁰ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, նշվ. աշխ., էջ 23-35: Հմմտ. նաև՝ И. М. Дьяконов, նշվ. աշխ., էջ 126, 137-138:

³¹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи. М., 1960, էջ 47, Գ. Б. Джаукян, Урартский и индоевропейские языки, էջ 12:

³² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, ՀՄԲ, էջ 366-367:

³³ Տե՛ս Զ. Աճառյան, ՀՄԲ, հ. II, էջ 468, Թ. Բ. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, Индоевропейский язык ... , т. II, էջ 671-674 (հմմտ. լատ. *mare* «ծով», հն իռլ. *muir*, գրթ. *marei*, հն վրն գրմ. *marī*, հն սլավ. *morje*, իտթ. *marmar(r)a-* «ճահիճ», հյ. *muir* (*mavr*) «ճահիճ» (< հ.-ե. **mor-/*mar-* «ծով»), հուն. *πέλαγος* «ծով», լատ. *aequor* «հարթություն», «ծովի հարթ մակերես» (< հ.-ե. **phel-* «հարթ», «ուղիղ»),- հն հնդկ. *salilá-* «ծով» (ստուգ. «աղի»), հուն. *ἅλις* (իզ. սեռ.) «ծով», «ծովի ջուր», *ἅλιος* «ձկնորս», «ծովային, նավաստի», լատ. *sal* «ծով», «ծովի ջուր», վալլ. *heli* «ծով», հն սլավ. *slanŭ* «ծովի ջուր» (< հ.-ե. **sal-*) և այլն. նույն տեղում):

³⁴ Իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ ակադ. Գ. Ջահուկյանն առաջնորդվել է «խոտի-ուրարտական» լեզվաընտանիքի գաղափարով, որի հեղինակը կամ նրանցից մեկն անվանի արևելագետ Ի. Դյակոնովն էր, սակայն ինչպես «Ուրարտերենը և հայերենը» ուսումնասիրության մեջ (տե՛ս «Ուրարտու-Հայաստան», Եր., 1988, էջ 127-168),

Փոքրասիական և հարակից տարածաշրջանների հին լեզուներից (խեթերեն, հունարեն, լատիներեն) կատարված փոխառությունները *վ* (*ν*) չունեն, ուստի չեն կարող օգտակար լինեն մեզ հետաքրքրող խնդրի առնչությամբ³⁵:

Վ-ի ծագման առումով պատկերը հիմնականում նույնն է հնդեվրոպական լեզուներից շատերում, այլ ոչ թե միայն այն լեզուներում, որոնց հետ հայերենը շփումներ է ունեցել պատմական շրջանի սկզբում: Այսպես, հ.-ե. ոչ վանկարար **μ*-ից են սերել հին պլավներենի³⁶, գերմանական լեզուների³⁷, կելտականների (մասնավորապես՝ բրետոներենի լեոնյան բարբառի)³⁸, լատիներենի³⁹, հին հնդկերենի⁴⁰, լիտվերենի⁴¹ [*ν*]-ն, որը նշված լեզուներում ունեցել է գրային տարբեր արտահայտություններ՝ *ν*/(*σ*), *u*, *w* և այլն:

Այսպիսով. 1) հին հայերենի *վ* (*ν*)-ի ինչպես ծագումնաբանական (տարածամանակյա), այնպես էլ տիպաբանական (ապաժամանակյա) առնչությունների քննությունը բոլոր հիմքերը տալիս է ասելու, որ նրա բուն նախաձևն ընդհանուրհնդեվրոպական ոչ վանկարար **μ*-ն է, որի դիրքային տարբերակն էր վանկարար **u* կիսաձայնը (ձայնորդը), 2)

այնպես էլ հատկապես «Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին» հոդվածում նա շատ որոշակիորեն զարգացրել է ուրարտերեն կոչվող լեզվի հայկականության վարկածը (տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 1, 2000 թ., էջ 124-129):

³⁵ Շին հունարենից կատարված երկու փոխառությունների՝ *բաղասան(վ)ն* «բալասան» (< *βάλασμος*) և *լեզեռ(վ)ն* «հռոմեական զորաստորաբաժանում» (< *λεγεών*), *վ* (*ν*)-ն, ըստ ամենայնի, հայկական նորամուծություն է, որովհետև փոխատու լեզվի համարժեք ձևերում իր համապատասխանը չունի: Չօգուտ այդ մտքի է վկայում այն, որ հունարենի երկար *ω*-ն հին հայերենում, մասնավորապես՝ հունարան քերականություններում, երբեմն տարադարձվել է *ν*/հնչյունախմբով. հմմտ. *Μωσής* - *Մոշիս* (տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Եր., 1954, էջ 63, 69): Ն. Աճառյանի՝ հունարենից կատարված փոխառությունների ցանկում առաջին բառն առանց *վ* (*ν*)-ի է՝ *բաղասան* (տե՛ս **Ն. Աճառյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Եր., 1951, էջ 13), իսկ *լեզեռ(վ)ն*-ն առհասարակ բացակայում է թե՛ հունարենից, թե՛ լատիներենից կատարված փոխառությունների ցանկերում. դա լատիներեն բառ է, բայց հայերենին անցել է հունարենի միջոցով (տե՛ս **Գ. Բ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 618, 630-631):

³⁶ Տե՛ս **Ա. Մեյե**, Общеславянский язык. М., 1951, էջ 32, **А. М. Селищев**, Старославянский язык, ч. I: Введение, фонетика. М., 1951, էջ 195-197, **С. Б. Бернштейн**, Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, էջ 299, **Г. А. Хамбургаев**, Старославянский язык. М., 1974, էջ 141:

³⁷ Տե՛ս **Յ. Ս. Սելիս**, Сравнительная грамматика германских языков. М., 1954, էջ 86-89, **М. М. Гухман**, Готский язык. М., 1958, էջ 42-43 (հմմտ... «... գոթական *w*-ն նշանակել է հնչյուն, որը գտնվում էր ոչ վանկարար *μ*-ից շփական *ν*-ի զարգանալու միջանկյալ աստիճանում», նույն տեղում, էջ 43):

³⁸ Տե՛ս **Г. Льюис, Х. Педерсен**, Краткая сравнительная грамматика кельтских языков. М., 1954, էջ 36:

³⁹ Տե՛ս **Յ. Սելիս**, Основы романского языкознания. М., 1952, էջ 49:

⁴⁰ Տե՛ս **А. Мейе**, Введение , էջ 131, **В. В. Иванов, В. Н. Топоров**, Санскрит. М., 1960, էջ 62, **Т. Барроу**, Санскрит. М., 1976, էջ 103, **Т. Я. Елизаренкова**, Грамматика ведического языка. М., 1982, էջ 68-69:

⁴¹ Տե՛ս **А. Мейе**, Введение , էջ 131:

որքան էլ մեծ է *ɟ* (*v*) ունեցող իրանական փոխառությունների թիվը, այնուամենայնիվ այդ հնչույթը հայերենում ձևավորվել է ինքնուրույնաբար և անհամեմատ ավելի վաղ, քան կատարվել են այդ փոխառությունները: Դրա անուղղակի վկայությունն է այն, որ հ.-ե. **u*-ից սերած [v] ունեցել են նաև հին հնդեվրոպական այնպիսի լեզուներ (հին սլավոներեն, լիտվերեն, գերմանական հին լեզուներ, կելտական հին լեզուներ), որոնք իրանական լեզուների հետ շփումներ չեն ունեցել պատմական շրջանում:

ВАРДАН ПЕТРОСЯН – Древнеармянский звонкий фрикативный *ɟ* (*v*) (ахронический и диахронический аспекты). – В историко-сравнительном арменоведении для древнеармянского *ɟ* (*v*) восстанавливаются праформы **u*, **u*, **p* и **ksu*. В сущности говоря, две фонемные праформы, если иметь ввиду, согласно принятому в сравнительной индоевропеистике изображению, **u* и **u* являлись позиционными вариантами той же фонемы, и одно - звукосочетание. Как количественное соотношение *ɟ* (*v*) с вышеназванными праформами, так и генеологические отношения **u*/**u* с губно-зубными [v] других языков, с одной стороны, и соответствующие типологические эквиваленты *ɟ* (*v*) в заимствованиях из древних языков (индоевропейских и неиндоевропейских) - с другой стороны, показывают, что исконной праформой арм. *ɟ* (*v*) был индоевропейский билабиальный полувзвук **u*. С другими праформами отношения с *ɟ* (*v*) - сравнительно поздние явления и в основном обусловлены различными процессами фонетических изменений.

Ключевые слова: звонкий фрикативный, диахронический аспект, полувзвук, билабиальная сонорная, позиционный вариант, типологический подход, чередование

VARDAN PETROSYAN – Old Armenian voiced spirant *ɟ* (*v*) (diachronic and achronic aspects). – In the historical-comparative Armenian studies the following prototypes are reconstructed for the Old Armenian *ɟ* (*v*): **u*, **u*, **p* and **ksu*. As a matter of fact there are two phonemic prototypes, if we take into account that according to the concept accepted by the comparative Indo-European studies the **u* and **u* are the positional variations of the same phoneme and one sound combination. The quantitative ratio of *ɟ* (*v*) with the upper mentioned prototypes, as well as the genealogical relations of **u*/**u* with labiodental [v]-s of the other Indo-European languages on one hand, and the corresponding typological equivalents of *ɟ* (*v*) loan words made from old languages (Indo-European and non Indo-European) on the other hand, show that the main prototype of the Armenian *ɟ* (*v*) has been the Indo-European bilabial semi-vowel **u*. The relationships of *ɟ* (*v*) with the other prototypes are comparatively later phenomena and are mainly due various phonetic change processes.

Key words: Voiced spirant, diachronic aspect, semi-vowel, bilabial vocalic consonant, positional variant, typological approach